ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2025/ № 4. 3-4

Termiz – 2025

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020-yil 19-oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.12.2025
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Baxtiyor Xolmuxamedov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Alibek Omonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.10.2025
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
www.philologicalresearch.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бахтиёр Холмухамедов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Алибек Омонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.10.2025
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
www.philologicalresearch.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Kholmukhamedov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, PhD (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, PhD (Uzbekistan)
Alibek Omonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

UMURQULOV BEKPO‘LAT
Badiiy nutq va uning shakllanish asoslari 7

IBRAGIMOV YULDASH MATKARIMOVICH
Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalari leksikasi tadqiqi masalasi 13

ШАРИФ ЁКУБОВ
Девони Фоний ғазалларидаги Бесутун атамасининг таҳлили 13

SHUKUROV RAHMATILLO
Qadimgi davr manbalarida Farg‘ona vodiysi toponimiyasi tahlili 19

AHMEDOV HAKIM YARASHEVICH
Xalq dostonlarida frazeologik birliklarning uslubiy tavsifi 23

AMONTURDIYEV NURALI RASHIDOVICH
O‘zbek tili etnografizmlar tizimida motivlashuv masalasi 26

ISMOILOV XURMATILLO TO‘LQINJON O‘G‘LI
Paralingvistik haqoratlar va ularni verballashtirish masalasiga doir 30

USMONOVA SHAHODAT
Publitsistik matn tarjimasida pragmatik modulyatsiya va semantik uyg‘unlik 35

RAXIMOVA UMIDA DJUMAYEVNA
Hamid Olimjon ijodida qofiyaning o‘rni 39

UMIROVA SVETLANA
Mualliflik korpusining amaliy qo‘llanilish sohalari 42

TURDIMURODOV SIROJIDDIN
Evfemik maqollar badiiylik va milliylikni kuchaytiruvchi vosita sifatida 45

TURAKULOVA UMIDAXON ANVAROVNA
Erkin o‘xshatishlarda lingvomadaniy xususiyatlarning aks etishi (Tohir Malik qissalari misolida) 48

SAATOVA SURAYYO ISMAILOVNA
Ijtimoiy tarmoq lisoniy shaxsining voqelanishi 52

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Отражение и формирование: роль гендерных терминов
в восприятии материнства в современном обществе 55

SARBAROVA DILNOZA NOSIRJON QIZI
Sifatlarning badiiy matndagi funksional-stilistik o‘rni 59

XUSANOVA ZUXRA
AQSH va O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy matbuot matnlarida lingvopragmatik strategiyalar:
leksik-uslubiy xosliklar va ta’sirchan til vositalari 62

QURBONOV AKMALJON TAVAKALJON O‘G‘LI
Hid bilish sezgisiga oid til birliklari semantikasi 65

SUYAROVA NARGIZA YULDOSHEVNA
Metaforalarning nasriy asarlardagi tasviriy va ekspressiv imkoniyatlar 68

МУНДАРИЖА

SOBIROVA GULSHANA FAXRIDDINOVNA
O‘zbek tilida haqoratli leksika: korpus lingvistikasi asosida tahlil va bazaviy resurs yaratish 70

JUMAYEVA DILAFRO‘Z ORIFJON QIZI
«Kuntug‘mish» dostoni frazeologizmlarining semantik-statistik tahlili 75

ISLOMOV SARDOR SANJAROVICH
O‘zbek tilining onomastik sathi haqida 79

RAHMATULLOYEV AHTAM A’ZAM O‘G‘LI
Fors tilidagi ot so‘z turkumi borasida rus tilshunoslarining qarashlari 82

OMANOV SHUHRAT G‘ANIYEVICH
Nemis tilidagi “Eigentlich” modal partikelining so‘roq gaplardagi semantik imkoniyatlari hamda tarjima xususiyatlari 84

GAFUROVA NIGORA SA’DULLAYEVNA
Nonverbal means in virtual texts 87

XOLMUXAMEDOV B.F.
Mualliflik leksikografiyasining rivojlanishi va taraqqiyot yo‘li 90

TO‘RAYEVA ZARRINA ABDIMUROT QIZI
O‘zbek onlayn media sarlavhalarida klikbeyt 93

ADABIYOTSHUNOSLIK

DAVRONOVA MAHFUZA ISROILOVNA
Xalq og‘zaki ijodidagi maqollarda ayol konsepti 96

ARSLONV ABDIMUROD KAROMATOVICH
Nurboy Jabborovning adabiy-matnshunoslik merosi: ilmiy maktab, metodologiya va amaliy natijalar… 99

SAIDOVA MUHABBATXON SHUKRULLAYEVNA
Shukur Xolmirzayev asarlarida folklor motivlari va ularning estetik funksiyasi… 102

BARZIYEV OYBEK XABIBULLAYEVICH
Pisandiy va Haziniy ijodida Andijon zilzilasining nazmiy bayoni 106

SULTANOVA RAISA XAYRULLAYEVNA
«Ra’no va Zebo» dostonida Xiromiy badiiy mahorati… 108

BO‘RIYEVA MARVARID HAMDAMJON QIZI
«Javr-u zulmung garchi o‘lmaklik nishonidur manga…» 112

QOSIMOV ANVAR
Kuper ijodida indeys va o‘zbek nasrida milliy qahramon obrazlari… 116

ADABIY TAQRIZ

ҚУРОНОВ ДИЛМУРОД
“Меҳробдан чаён”нинг учинчи нашри ҳақида 119

Gəldimiyan, Durbədik, Mazdubast, Mizdakxon, Zamaxshar, Gəvγrqal'a, Chilpiq, Hojimuluq\Əjimullq (Hoji momo o'gli) *Izmuxshir (Zamaxshar)* kabi tarixiy nomlar toponimlar saqlanib kelmoqda. Ushbu tarixiy er-suv nomlarini avaylab, asrab saqlab qolish lozim.

Rezyume. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi o'zbek shevalari leksikasini tadqiq etish borasida etnik guruhlarning tarqalish holatlari, ularning qanday tarmoqlarga bo'linish masalalari va sheva vakillari nutqidan yozib olgan shajarani keltirishni ma'qul ko'rdik.

Resume. In this article, we found it appropriate to present a genealogy recorded from the speech of dialect speakers, as well as to examine the distribution of ethnic groups in the Republic of Karakalpakstan, their subdivision into various branches, and the study of the lexicon of Uzbek dialects.

Резюме. В данной статье мы рассмотрели целесообразным привести родословную, записанную из речи носителей диалектов, а также рассмотреть вопросы, связанные с распространением этнических групп в Республике Каракалпакстан, их делением на различные ветви и исследованием лексики узбекских диалектов.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2025; 11-12
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ДЕВОНИ ФОНИЙ ҒАЗАЛЛАРИДАГИ БЕСУТУН АТАМАСИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Шариф Ёкубов,
Термиз давлат университети
ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти,
филология фанлари номзоди

Алишер Навоийнинг тожик тилида ёзилган назмий асарлари жам қилинган "Девони Фоний" китобида ҳам Бесутун атамасидан унумли фойдаланади. Ўзбек тилидаги ғазалларидаги каби Бесутун атамаси Фарҳод номи билан деярли ёнма-ён қўлланилади. Шоир асарларида Фарҳоднинг кечмишлари тоғу тошларда ўтганлиги туфайли унга нисбатан "тоғ аҳли" бирикмаси ҳам қўлланилади. Мажнуннинг саргўзаштлари чулу биёбонда ўтганлиги учун "дашт аҳли" бирикмаси қўлланилади.

Алишер Навоий устозларининг асарларига жавоб сифатида татаббуълар ҳам ёзган. Татаббуъ бирор шоирга эргашиб устоз қаламига мансуб шоирнинг услубини сақлаган ҳолда унга жавоб қилмоқ ҳисобланади. Шоир устозларининг асарларига ўз ҳурматини ифодалаган ҳолда татаббуъ ёзади. Навоийнинг бу усулга қанчалик жиддий аҳамият берганлигини "Девони Фоний" мисолида ҳам яққол ҳис этиш мумкин. Девондаги 554 ғазалнинг 361 таси татаббуъ жанридаги шеърлар бўлиб, устозлари: Хофиз, Жомий, Амир Хусрав, Саъдий, Абдураҳмон Котибий, Мавлоно Шоҳий, Камол Хужандий ғазалларига қилинган татаббъулар[1] ҳисобланади.

Ба Кӯҳкан нигару Бесутун, ки он гуй
Дили тапандаву ин як ғами гарони ман аст. **(ДФ, 77)**

Бизнинг диққатимизни ўзига тортган ушбу байт шоирнинг Амир Хусрав Деҳлавийга татаббуъ қилиб ёзилган ("Татаббуъи Мир ғазалидан олинган).

[1] Ёқубжон Исоқов. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. –Б. 225.

Ушбу ғазал шоирнинг маъшуқаси томонидан кўрсатилган жабру ситамлардан зорланишини ифодалайди. Олдинги байтларда турли воситалар ёрдамида ўзининг руҳий кечмишларини ифодалаб келган шоир ушбу бандда Бесутун ва Кўҳкан образларига мурожаат қилади. Севикли ёр томонидан етказилаётган озорни Кўҳкан образи орқали ифодалайди. Кўҳкан (Фарҳоднинг лақаби)нинг Бесутун тоғини майдалаётгани, уни ковлаш учун тешаси билан тоққа берилаётган ҳар бир зарбаси тоғ қаърини емиради. Унинг ҳар бир зарбаси тоғ жинсларига таъсир қилади. Унга зил кетади. Шоирга гўзал маҳбубанинг эътибор бермаслигидан зорланиши баён этилади. Маъшуқа томонидан етказилаётган азоб-уқубатни Фарҳод тешасининг зарбига қиёс қилади. Кўҳкан тешаси тоғ жинсларига қанчалик зарб берса, ёрнинг етказаётган ситам, азоб ва изтироблари шоирнинг қалбини шунчалик ларзага келтиради. Кўҳкан ураётган теша менинг юрагимга урилаётган зарбадир. Фарҳод тешасининг ҳар бир зарби бу менинг юрагимни ларзага келтиради.

Ўзбек мумтоз адабиётида мавҳум нарсаларни ҳаётий нарсаларга, воқеаларга қиёслаб ўрганиш ўша нарсанинг моҳиятини англаб олишга ёрдам беради. Ўтмишдаги буюк алломалар, хусусан, Ал-ҳаким Ат-Термизий ҳазратлари ҳам Муҳаммад с.а.в.нинг ҳадисларини тушунтиришда ундан ўринли фойдаланган. Имоннинг кўпайиши ва камайиши ҳакидаги мунозарани фарқлашда қуёш нурининг камаймаслиги, аммо қуёшнинг ерга тушиб турган нури қуёш билан ер ўртасида булутлар пайдо бўлса ердаги қуёш нурининг хиралашиши мисолида тушунтирган эди[1]. Алишер Навоий ҳам мавҳум фикрларни, хусусан бевафо ёр томонидан етказилган жабру ситамларни баён этишда бу усулдан самарали фойдаланади. Бу ҳакда таниқли навоийшунос Нусратулла Жумахўжанинг қуйидаги фикрлари жуда муҳимдир. “Шоирнинг маҳоратига қойилки, у мавҳум, сирли нарса ва хусусиятларни ҳаётий ҳодисалар билан қиёслаш воситасида аёнлаштириб ҳайратомўз тарзда тасвирлаб беради”[2].

Ғазалнинг ҳар бир байтида турли хил нарса ва ҳодисалар асосида маҳбуба томонидан етказилаётган жабру ситам ҳақида фикр юритилади ҳамда у Фарҳод ва Бесутун тоғидаги воқеаларга қаратилади. Фарҳоднинг тоғ қаърига ураётган ҳар бир зарбаси Бесутун тоғига эмас, менинг юрагимга урилаётган зарбадур деб зорланади. Бесутун атамаси шоир қалбига етказилаётган жабру ситамни курсатиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Ғазалнинг 4-бандида маъшуқа томонидан етказилаётган ситам Кўҳкан тешаси томонидан Бесутун тоғи қаърига етказилган зарба шоирнинг юрагига урилаётган зарбага қиёс қилинади. Бу зарба шоирнинг қалбини ларзага келтиради.

(Сийнаи ман кўҳи ғам...)

Сийнаи ман кўҳи ғам меканам аз нохунаш,

Бори билам Бесутун, ман ба тахаш Кўҳкан. **(ДФ-1-Ж.186.)**

(Мазмуни: Кўксим ғамнинг тоғи, уни тирноқ билан қазийман,

Дилим юки Бесутун тоғи, мен унинг остида тоғ қазувчи Фарҳодман).

Юқоридаги бандда лирик шоир ўз кўксини ғам тоғига қиёс қилади. У тоғни тирноғи билан қазийди. Шоирнинг кўкси шундай жафокашки, у тоғга ўхшатилади. Бу тоғ ғам ва изтироблар билан тўла. Ушбу тоғни тирноғи билан қазийдики, бу ғам тоғи туганмасдир. Бу ерда ғам ва изтироблар макони кўкси билан дили (қалби)даги оғир юк Бесутун тоғига қиёс қилинади. Ғам тоғи кўксини тирноқ билан қазиса, қалбидаги юкни тирноқ билан эмас, тоғ қазувчиси Кўҳканнинг тешаси билан қазийман деган фикрни айтиб, қалбидаги ғам-ташвишларининг чексизлигига ишора қилади. Бу ерда ҳам тирноқ ва Кўҳкан тешаси билан кавлаш деталлари орқали ишқнинг даражасини, маъшуқа етказган жабру жафо туфайли ошиқ чекаётган изтиробларни бўрттириб кўрсатиш имконини яратади. Мумтоз адабиётда ғамни тирноқ билан қазиш иборасини қўллаш анъна тусига кирган эди. Бу ибора ошиқ чеккан туганмас ва чексиз ғамга нисбатан ишлатилади. Навоий яна бир ғазалида ушбу иборани:

Решлар кўксумда кўр, Фарҳод баҳсин кўйким, ул

Қозмади мендек бало тоғини тирноғи била. **(FC-377)**

бандида ҳам мувоффақиятли қўллайди. Ушбу байтда лирик шоир ўз қисматини Фарҳод билан таққослайди. Тирноқ билан ғам тоғини қазимоқ ибораси ойдинлашади. Байт мазмунидан сезилиб турилишича, Фарҳод ўз мақсадига етишиш йўлида тоғни тешаси билан ковлаш эпизоди назарда тутилади. Кўксимдаги решлар (жароҳат)ларга боқиб кўр, менинг қисматим тоғу тошларни ўз тешаси билан қазиган Фарҳод баҳси менинг изтиробларим олдида ҳеч гап эмас. Фарҳод ғам тоғини ўз тешаси билан қазиса мен Бесутундай қалбимни тоғ қазувчи Кўҳкандай қазийман. Фарҳод тешаси билан, мен эса тирноғим билан ковлайман. Кўксини тирноқ билан ковлаш одати

[1] Ал-Ҳаким Ат-Термизий. Нодир масалалар. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2007. – Б. 10.

[2] Нусратулло Жумахўжа. Ўлтурур маҳрами султон...// Навоий ғазалиёти талқинлари.–Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б.70.

ҳозирги кунда Сурхондарё ҳудудларида сақланиб қолган бир удумни эслатади. Оғаси автомобил ҳалокатига учраб жароҳат олган аёл касалхона ёнида юзини шу даражада тимдалаб ташлаган эдики, юзидан қон сизиб турар эди. Шоир Фарҳод ҳақида баҳс юритар экан, ўз қисматининг унга ўхшамаслигини таъкидлайди. Фарҳод тешаси билан тоғни ковласа, ошиқ шоир ўз кўксини тирноғи билан қазийди. Тирноқ билан кўксини қазимок ниҳоятда машаққатли иш. Халқимизда ҳозирги кунда ҳам кўксини тирнамоқ, кўксини ерга бериб ётмоқ, кўксига урмоқ, кўксини кўтармоқ, кўксини тилмоқ, кўксини пора-пора қилмоқ сингари иборалар ишлатиладики, инсон ички кечинмалари кўкс орқали ўз ифодасини топади. Кўҳкан Фарҳоднинг лақаби. Бу сўз тузилиши жиҳатидан қўшма сўз бўлиб, форс тилидаги кўҳ ва кан (кандан-қазимоқ) феълларининг бирикувидан ҳосил бўлган. У тоғ қазувчиси маъносини билдиради. Тоғ қазувчи Кўҳкан (Фарҳод) билан ўзини қиёс қилар экан, лирик шоир ўз изтироблари ва қисматининг Кўҳкан ғамидан ҳам оғир эканлигини баён этади. Шоир ўз қисматини Кўҳканнинг ишқ қисматига қиёслайди. Ўзи чекаётган ишқ изтиробларининг Кўҳкандан-да ортиқ эканлигини тирноқ ва теша воситасида ғам ва ишқ тоғини қазимоқ деталлари орқали баён этади ва улар ўзаро таққосланади. Шоир бу қиёс ва таққослашда ўз изтиробларининг Кўҳкан кечмишларидан ҳам машаққатли эканлигини илгари суради.

Навоий луғзлари

Алишер Навоий “Девони Фоний” асарида шеърий девон талабидан келиб чиққан ҳолда каттаю кичик жанрларда ижод қилган. Ана шундай жанрлардан бири чистон ва луғз ҳисобланади. Форс-тожик тилида луғз (кўплиги луғаз)ларда топилиши талаб қилинган нарсаларнинг энг муҳим белгилари ҳақида ёзилади. Ўқувчи луғзда олға сурилган фикрлардан хулоса чиқарган ҳолда яширинган нарсанинг номини аниқлаши зарур бўлади.

Шоир девонларидан ўзбек тилида 10 та, форс-тожик тилида 9 та луғз ўрин олган. “Девони Фоний”дан келтирилган луғзларнинг охиридан ўрин олган кема ҳақидаги фикрларини баён қилишда Бесутун атамасидан фойдаланади.

Чи кўҳест он? Ки дар ҳайъат бувад, чун Бесутун, лекин

Равон аст он, агарчи кўҳро натвон равон гуфтан.

Бувад чун бесутун, аммо ба таҳ чораш сутун бини,

Ки ҳар якро аз онҳо пилпоя метавон гуфтан. **(ДФ -77 б.)**

Шоир ушбу луғзни ёзар экан, кеманинг ўзига хос айрим белгиларини баён қилади. Кема денгизда сузади. Улкан сув сатҳида сузиб келаётган кема узокдан тоғга ўхшайди. Денгизда сузаётган ёки муаллақ турган нарса, кема, қайиқ, албатта, катта бўлиб кўринади. Бундай ҳолат текис жойда ҳам худди шундай акс этади. Ёш Алишернинг Язд чўлида ухлаб қолиб, оиласи кетаётган карвондан адашиб қолганда узоқдаги офтоба ҳам улкан гумбазга ўхшаб кўринган эди. Бу кеманинг узоқдан кўринаётган биринчи белгиси ҳисобланади. Иккинчи белгиси узоқдан кўринган нарса (кема) юради. Ушбу узоқдан кўринган нарсанинг яна бир белгиси юришидир. Лекин тоғни юради деб бўлмаслиги унинг тоғ эмаслигини кўрсатади. Бесутунни кемага ишора қилишда Бесутун сўзининг аппелиатив маъносига ҳам асосланади. Кўринадики, шоир ушбу луғзда кеманинг муҳим белгиларини баён қилади. Зукко ўқувчи бир оз фикр юритса, унинг номини осон топиб олади.

УСТУНСИЗ СЎЗИНИНГ АППЕЛИАТИВ ҚЎЛЛАНИШИ

Соҳир сўз санъткори А.Навоий ҳар бир сўздан унумли фойдаланади. Сўзнинг онамастик ва аппелиатив маъноларида қўллаб, чиройли ташбеҳлар яратади. Қуйидаги байтда унинг ёрқин намунасини кўрамиз. А. Навоий ёшлигидан коинот ва осмон жисмлари ҳаракатига эътибор қаратди. Ёшлик йилларидан Мовлона Лутфийга ўқиб берган машҳур ғазалининг “...Бўйлаким пайдо булур юлдуз ниҳон булғоч қуёш” мисрасида самовий жараёнларни мантиқий асосда тассаввур қилишга интилади[1]. Шоир Самарқандда бўлган пайтларда ва кейинчалик Хиротга борганда ҳам фалақиёт илми билан жиддий шуғулланди. Айниқса, Фазлуллоҳ Абулайсий мадрасасида ўқиган пайтлари Самарқанд мадрасаларида бир қатор фанлар билан фалакиётга оид илмлар ҳам ўргатиларди. А. Навоий ана шу билимлар билан озиқланди, унинг фалақиётга оид фикрлари ва қарашлари асарларида такрор-такрор учрайди. “Ҳайрат ул - аброр” достонининг 48-бобидаги 14-мақолатида қуйидаги сатрларни ўқиймиз.

Миху сутунсиз тикибон чодарин,
Даври этиб чодарининг пайкарин.
Анда бўлиб жилвагари анжуман,
Ҳар сори юз луъбати симин бадан[2]. **(ХА-**

[1] Азизов С. Алишер Навоий асарларида фалакиёт сирлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.– Б.10.

[2] Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. Насрий баён килувчи А.Хайитметов: –Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б. 101.

7-ж. 246-б.)

Насрий баёни: "...У михсиз, устунсиз чодир тикади; чодирнинг кўринишини доира шаклида қилади. Унда юлдузлар жилвагар бўлиб, кумуш бадани билан юз хил ўйинлар намойиш этади[1]. Ўзи яшаган XV аср шароитида геоцентрик (коинотнинг маркази ер) қараш асосида коинотнинг бизнинг кўзимизга кўриниб турган ҳолатини баён этади. Оддий кўз билан қараганда "Осмон сфераси бевосита уфқ доирасига тегиб яхлит бир манзарани ташкил этади"[27]. Лекин бу чодир бирор нарсага михланмаган, маҳкамланмаган муаллақ устунсиз туради. А.Навоийнинг олам тузилиши хақидаги қарашларида оламнинг беустун модели етакчи ҳисобланади. Олам тузилиши ҳақидаги юқоридаги осмон чодирининг устунсиз, михсиз муаллақ туриши унинг асосини ташкил этади. Бесутун сўзи устунсиз, таянчсиз, муаллақ турувчи маъноларини англатади. Ушбу мисрадаги устун(сиз)-устуни йўқ маъносида ўзининг аппелиятив маъносида қўлланилган. Сутун форсча сўз бўлиб, устун, тиргак, тиргавич, маъноларида қўлланади[38]. Бесутун сўзидаги "бе"- қўшимчаси "сутун" асосига қўшилиб, форсча ўзакдан англашилган луғавий маънога эга эмасликни кўрсатади. Ўзбек тилида форсча "бе"- қўшимчасига синоним бўлган "-сиз" ўзбекча қўшимчасини қўшиш билан ҳам юқоридаги каби маъно англатувчи сўз ҳосил қилинади ва у "бесутун" сўзининг аппелиатив маъносига тўла мос келади. Уларни ўзаро алмаштириб қўллаш мумкин. Алишер Навоий устун сўзининг аппелиатив маъносидан ҳам унумли фойдаланади. "Хазоин ул-маоний" асарида сўзнинг аппелиатив маъноси ёрдамида чиройли ташбеҳлар уюштирадики, уни ўқиб шоирнинг бетакрор лирик ижодкор эканлигига амин буласиз.

Бир қадам вайронима қўйким, ғамингдин туну кун,

Юзга илгимдур сутун тупроққа ботиб тирсагим. **(НШ-351)**

Байтда шоир севимли ёрнинг кўрсатган жафоси, эътиборсизлиги ва бепарволигидан зорланиб аҳволимдан хабар олиш учун вайронамга қадам қўй, аҳволимни кўр деб мурожаат этиб илтижо қилади. Ёрнинг жафосидан бошини қўлига олиб ерга мукка тушиб ётган ошиқнинг ҳолати нафис тасвирланади. Ошиқ ерга мукка тушиб ётар экан, унинг тирсаги тупроққа ботиб ётганини таъкидлайди. Бу байтда тирсаги билан ерга мукка тушиб бошини қўлига олиб турган қўллари устун маъносида ишлатилади. Демак, бу ҳолатда қўл устун, бошни кўтариб турувчи тиргак маъносида қўлланади. Аслида форс-тожик тилидан бизнинг тилимизга протеза усулида товуш ўзгариши орқали ўтиб келганлиги туфайли сутун сўзи устун тарзида ўзлашган[49] ва ҳар иккаласи ҳам мумтоз адабиётда шеърий жанр талаби билан қўлланиб келган. Алишер Навоий ўз асарларида сўзнинг ҳар иккала шаклидан ҳам фойдаланганини кузатамиз.

Мавзу доирасида тилга олган ташбеҳу тасвирларнинг барчаси сўз ва ғазал мулкининг султони Ҳазрат бобокалонимизнинг юксак маҳоратидан далолатдир.

Резюме. Мақолада Алишер Навоийнинг асарларида қўлланилган Бесутун атамасининг изоҳи, унинг қандай маъноларда қўлланганлиги ҳамда бу атаманинг лингвомаданий қиймати хусусида фикр юритилган.

Резюме. В статье рассматривается объяснение термина «Бесутун», используемого в произведениях Алишера Навои, значения, в которых он употребляется, а также лингвистическое и культурное значение этого термина.

Resume: The article discusses the explanation of the term Besutun used in the works of Alisher Navoi, the meanings in which it is used, and the linguistic and cultural value of this term.

[1] Азизов С. Кўрсатилган асар. –Б. 51.
[2] Ўзбек тилининг изохли луғати. –Тошкент: Qомус. 2007. –В.59.
[3] Азизов С. Кўрсатилган асар. – Б.51.
[4] Сайфуллаева Р. ва бошқалар. Хозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 64.